

**ТЭМАТЫЧНЫЯ ТРЭНІРОВАЧНЫЯ ПРАКТЫКАВАННІ
ПА БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ
СКЛАД СЛОВА (МАРФЕМІКА)**

“Склад слова” (пад такой назвай марфеміка падаецца ў школьнай праграме) – адна з самых складаных для ўсведамлення і засваення школьнікамі тэма пры вывучэнні беларускай мовы. Як вядома, у школьным курсе марфемная будова слова вывучаецца ў раздзеле “Склад слова. Словаўтварэнне і арфаграфія”. Аднак, на нашу думку, працэс падрыхтоўкі да алімпійдных конкурсаў будзе больш эфектыўным, калі вывучэнне, засваенне або паўтарэнне матэрыялу па названых раздзелах лінгвістыкі арганізаваць не комплексна, а асобна. У час падрыхтоўкі па тэме “Склад слова” неабходна ўзнавіць веды школьнікаў пра адзінкі марфемнай будовы слова, іх значэнні і функцыі, пра парадак марфемнага разбору і інш. На знятках у школьнікаў павінны сфарміравацца ўменні і навыкі выдзялення ў словах значымых частак і тлумачэння іх значэння, адрознівання формы аднаго слова ад аднакаранёвых, вучні павінны ўмець групаваць словы па значэнні кораня, суфікса, прыстаўкі, падбіраць роднасныя словы да прапанаваных, тлумачыць значэнні незнаёмых слоў з апорай на марфемны аналіз, рэдагаваць маўленне ў адпаведнасці з марфемнымі нормамаі і інш.

Вывучэнне паняццяў марфемнай будовы слова і выпрацоўка пэўных уменняў і навыкаў садзейнічае развіццю лінгвістычнага мыслення, павышэнню арфаграфічнай дэталісткі і ўзбагачэнню слоўнікавага запасу школьнікаў.

1. Падбярыце 10 роднасных слоў да слова *мова*. Падзяліце словы на марфемы. Узор: *мов-а-зна-сец_*.

2. Выпішыце *лішніе* слова адносна матывацыі.

Навушнікі, удзішша, падушка, вушанка, вушасты.

Вадкасць, правадыр, вадзіцель, важак, ваджэнне.

Агарод, агародзіць, агароджа, загар, гарадок.

Радаць, узрадаваны, нарадзіцца, радасны, радавацца.

Варыць, повар, узвар, варвар, мульціварка.

3. Выпішыце асобна словы з аднолькавымі прыстаўкамі. Прыстаўкі абазначце.

А) Абабегчы, абабіць, абагнаць, абагрэць, абагуліць, абараніць, абараць, абагаціць, абварыць, аберагчы.

Б) Адабрэнне, адагнаць, адагрэць, адазваць, адарыць, адасобіць, адрамантаваць, адраджаць, адранцець, адагрэць.

В) Нададраць, надаваць, надалей, надарыць, надарваць, надакучыць, надаіць, надаконны, надбавіць, надазёрны.

Г) Падабраць, падаваць, падагнаць, падагнуць, падагуліць, пададзець, падазроны, падаіць, падаконнік, падарунак.

Д) Непагадзь, напавалёку, непакоіць, непамерны, непаседа, непахісны, непагодлівы, непадробны, непадкупны, непадступны.

4. Выпішыце з верша словы наступнай марфемнай будовы:

- 1) прыстаўка-корань-суфікс-канчатак;
- 2) прыстаўка-корань-нулявы суфікс-канчатак.

Праплываюць гады,
Праплываюць стагоддзі,
Нібы хвалі вады
Веснавога разводдзя.
Пралятаюць гады,
Як вятры тыя ў полі.
Вырастаюць сады
На пустэльным раздоллі.
Вырастаюць сады,
Расцвітаюць даліны...

Зарастаюць сляды,
Ападаюць галіны.
Зарастаюць сады
Нават доўгага веку,
А жыве праз гады
Толькі след чалавека.
Чалавека сляды
У стагоддзях не гінуць.
Гэта помні заўжды
Першы чым след свой пакінуць.

Е. Лось

5. Абзначце асновы, карані і канчаткі ў псеўданімах. Назавіце, каму яны належалі.

Тарас Гушча. Тамаш Булава. К.Альбуцкі. Агарак. Адзінокі. Мікалаевец. К.Наднёманец. Лесавік. Андрэй “Сацыяліст”. Дзядзька Карусь. Пятрусь Дзягель.

6. Запішыце назвы маладых дрэвавых раслін і лясных масіваў, вызначце суфіксы.

Маладняк, насевак, падрост, падсадка, падсад, прырост, саджанец, сеянец, асіннік, дубняк, дуброва, бярэзнік, ліпняк, мачтоўнік, сасоннік.

7. Выпішыце словы магіяванымі асновамі.

Крыж, крык, гол, згода, крой (назоўнік), кроў, здаровы, здрада, купец, купля, бор, бой, вяцель, вяселле, жыллё, жыла (назоўнік), пазуха, пазыка, букет, бег.

8. Вызначце канчаткі ў наступных словах.

Гнеў, гнеўны, гнявіць, гордасць, горды, горда, пяхота, пяхотны, пехацінец, мяшком, любы, любасць, любя, любіць, любата, поспех, наспех, паспець, паспешлівы.

9. Знайдзіце адметнае слова. У чым яго марфемная адметнасць?

Бядро, вядро, брыво, бервяно, бюро.

Пяро, паліто, пісьмо, акно, дно.

Звяно, валакно, кімано, сукно, гумно.

Жніво, шво, шкло, пано, дабро.

Сцябло, сядло, ярмо, ядро, кіно.

Трумо, крысо, лязо, памяло, верацяно.

Серабро, кляймо, вязьмо, жабо, жазло.

Святло, табло, галлё, сяло, зло.

Метро, яйцо, малако, крыло, ружжо.

Нутро, кашпо, цяпло, палатно, хараство.

10. Лічэбнікі *дванаццаць, пятнаццаць, дзвесце, пяцьсот* паводле паходжання складаюцца з некалькіх слоў: *два на дзяце, пяць на дзяце, дзве сьце, пяць соть*. Чаму ў словах *дванаццаць, пятнаццаць* частка *наццаць* – суфікс, а ў словах *дзвесце, пяцьсот* часткі *сце, сот* – карані?

11. Устанавіце адпаведнасць паміж марфемнай структурай і словам, якое ёй адпавядае.

А.	Прыстаўка-корань-суфікс-суфікс	1.	Зарэчча
Б.	Корань-суфікс-суфікс-суфікс	2.	Падвід
В.	Прыстаўка-корань-нулявы суфікс-канчатак	3.	Магчыма
Г.	Прыстаўка-корань-нулявы канчатак	4.	Нявер’е
Д.	Прыстаўка-корань-суфікс-канчатак	5.	Падгрупа
		6.	Выдумаць
		7.	Засада

12. Размяркуйце словы па слупках табліцы.

Заранка (зорка), заранка (птушка), падвода, падводка, павець, павеяць, гарлач, гарнец, крыцё, крыша, ласка (пяшчота), ласка (звярок), лаўка (магазін), лаўка (прадмет мэблі), ледзянец, ледзянец, лейка (палівачка), лейка (фотаапарат), вяршок (старажытная мера даўжыні), вяршок (ад верх), вянец (вянчаць), вянец (вянок), поляка (ад паляк), полька (стрыжка), нарад (міліцы), нарад (абнова).

Словы з вытворнай асновай	Словы з невытворнай асновай

13. Згрупуйце словы, улічваючы функцыю афіксаў.

Цікавей, вярхом, матулька, пясняр, суш, восьмы, беленькі, бегчы, гляньце, нёс, найменш, крышаны, які-небудзь, несучы, пакрысе.

Словаўтваральныя афіксы	Формаўтваральныя афіксы

14. З прапанаваных слоў спачатку выпішыце тыя, у якіх корань складаецца з аднаго гука, потым – з двух, пасля – з трох і г.д.

Нечы, прыбавіць, адстроіць, узяць, наліўны, завулак, адусюль, спявак, адчыніць, застолле, адчувальна, расплаўляць, абутак, адтуль, застаялы, едка, раскормлены, адукацыя, разуцца, крыўдзіць, ваенны, адцяць (адсячы, адрэзаць), адбітак, прымальны.

15. З прапанаваных слоў выпішыце спачатку тыя, у якіх правапіс зычных у афіксах заснаваны на фанетычным прынцыпе, а затым тыя, у якіх правапіс зычных у афіксах заснаваны на марфалагічным прынцыпе.

Абступіць, кравецкі, хараство, надпісаць, падсыхаць, бяспрэчна, бяздольны, роспіс, узняць, раздаць, ссыпаць, бездапаможны, падбегчы, перадсвяточны.

16. Запішыце 3 назоўнікі, 3 прыметнікі, 3 лічэбнікі, у марфемнай структуры якіх ёсць нулявыя суфіксы.

17. Згрупуйце словы, улічваючы значэнне суфікса *-нік-*. Патлумачце.

Акучнік, ракітнік, работнік, падсвечнік, цялятнік, аднакласнік, супнік, намеснік, напільнік, будаўнік, куратнік, падлюстэрнік, кароўнік, бярэзнік.

18. Размяркуйце словы па слупках табліцы.

Падводны, кіраўнік, наводка, коса (прыслоўе), пракос, перавесці, перачытаць, куп'істы, напісаць, рэзервіст, ранак, прадзед, хлусня, праеўрапейскі, смешны, папаратнік, наросхрыст, параніць.

Аманімічныя карані	Аманімічныя суфіксы	Аманімічныя прыстаўкі

19. Размяркуйце назвы асоб у залежнасці ад значэння суфікса *-ец-*. Значэнне суфікса ўдакладніце.

Мудрэц, купец, хітрэц, касец, саратавец, жнец, албанец, тварэц, уралец, умелец, каўказец.

20. Выпішыце словы з нулявымі суфіксамі.

Абводка, абвод, абгавор, абгаворыванне, адліў, адліўка, высека, высечка, высеў, выснова, бязмэтны, бязногі, бязлесе, бязлесіца, бяспраўе, бяссілле, бяссонне, бяссонніца, санцапёк, свацця, сват, светлавокі, светлаваты, светлячок, саўдзел, саўдзельнік.

ДАВЕДКІ

1. Мов-а-вед-_, мов-а-зна-ўств-а, мов-а-твор-ч-асць-_, мов-а-твор-ч-ы, моў-н-ы, раз-моў-н-ік-_, раз-моў-н-ы, разн-а-моў-е, шмат-моў-н-ы, раз-мов-а.

2. Удушша, задкасць, загар, нарадзіцца, варвар.

3. А) Аба-бегчы, аба-біць, аба-гнаць, аба-грэць; аб-агуліць, аб-араць, аб-варыць, аб-бараніць, а-багаціць, а-берагчы.

Б) А-дабрэнне, а-дарыць, а-дранцвець; ад-асобіць, ад-рамантаваць, ад-раджаць; ада-гнаць, ада-грэць, ада-зваць, ада-рваць.

В) Нада-рваць, нада-рваны, нада-драць; над-аконны, над-азёрны; надаваць, на-далей, на-дарыць, на-дакучыць, на-даіць.

Г) Пада-браць, пада-гнаць, пада-гнуць, пада-зроны; пад-адзець, пад-агуліць, пад-аконнік; па-даваць, па-даіць, па-дарунак.

Д) Не-пагадзь, не-пакоіць, не-пагодлівы; не-па-далёку, не-па-мерны, не-па-седа, не-па-хісны; не-пад-робны, не-пад-купны, не-пад-ступны.

4. Пралятаюць, праплываюць, разводдзе, вырастаюць, раздолле, расцвітаюць, зарастаюць, ападаюць.

5. Тарас- Гушч-а. Тамаш- Булав-а. К.Альбуц-к-і. А-гар-ак-. Адзін-ок-і. Мікалае-веч-. К.Над-нёман-ец-. Лес-авік-. Андрэй- “Сіцыял-іст-”. Дзядзь-к-а Кар-усь-. Пятр-усь- Дзягель-.

Псеўданімы належалі Якубу Коласу.

6. Малад-няк, насе-в-ак, падрост (нулявы суфікс), падсад-к-а, падсад (нулявы суфікс), прырост (нулявы суфікс), садж-ан-ец, се-я-н-ец, асін-нік, дуб-няк, дуб-ров-а, бярэз-нік, ліп-няк, мачт-оў-нік, сасон-нік.

7. Крык, згода, крой, здрада, купля, бой, вяселле, жыллё, пазыка, бег.

8. Гнеў_ , гнеўн-ы, гнявіць, гордасць_ , горд-ы, горда, пяхот-а, пяхотн-ы, пехацінец_ , пяшком, люб-ы, любасць_ , люб-а, любіць, любат-а, поспех_ , наспех, паспець, паспешлів-ы.

9. Бюро, паліто, кіmano, пано, кіно, трумо, жабо, табло, метро, кашпо. Нескланяльныя назоўнікі.

10. Пры скланенні ў лічэбніках *дзвесце, пяцьсот* змяняюцца абедзве часткі.

11. А6 (вы-дум-а-ць), Б3 (маг-ч-ым-а), В1 (За-рэчч- -а), Г2 (пад-від-_), Д4 (ня-вер'-й-э).

12.

Словы з вытворнай асновай	Словы з невытворнай асновай
Заранка (зорка), падводка, павеяць, гарнец (гарчык), крыццё, ласка (звярок), лаўка (прадмет мэблі), ледзянец, лейка (палівачка), вяршок (ад верх), вянец (вянок), полька (ад паляк, нарад (абнова).	Заранка (пушка), падвода, павець, гарлач, крыша, ласка (пяшчота), лаўка (магазін), ледзянец, лейка (апарат), вяршок (ст. мера даўжыні), вянец (вянчаць), полька (стрыжка), нарад (міліцы).

13.

Словаўтваральныя афіксы	Формаўтваральныя афіксы
Вярхом, пясняр, сун_ , восьм- -ы, які-небудзь, пакрысе.	Цікавей, матулька, беленькі, бегчы, гляньце, нёс-, найменш, крышаны, несучы.

14. З 1-го гука: абутак, разуцца, нечы, прымальны.

З 2-га гукаў: узняць, наліўны, спявак, адцяць, адчувальна.

З 3-го гукаў: прыбавіць, завулак, адчыніць, адтуль, ва(йэ)енны, е(йэ)дка, адусюль.

З 4-го гукаў: застолле, заста(йа)ялы, адукацыя, адбітак.

З 5-ці гукаў: адстро(йі)ць, расплаўляць, раскормлены, крыўдзіць.

15. На фанетычным прынцыпе грунтуецца правапіс зычных у афіксах (прыстаўках і суфіксах): кравецкі (кравец+ск+і), хараство (хара+ств+о), бяспрэчна, бяздольны, распіс, узняць, раздаць, ссыпаць, бездапаможны.

На марфалагічным прынцыпе грунтуецца правапіс у афіксах (прыстаўках): абступіць, надпісаць, падсыхаць, падбегчы, перадсвяточны.

16. Абарона, засуха, узбярэжжа; воўчы, прахожы, бязрукі; чацвёрты, шосты, соты.

17.

‘Асоба’: работнік, аднакласнік, намеснік, будаўнік.

- ‘Прадмет побыту’: падсвечнік, супнік, падлюстэрнік.
 ‘Памяшканне для жывых істот’: цялятнік, куратнік, кароўнік.
 ‘Сукупнасць дрэў, раслін’: ракітнік, бярэзнік.
 ‘Прылада працы’: акучнік, напільнік.

18.

Аманімічныя карані	Аманімічныя суфіксы	Аманімічныя прыстаўкі
Падводны, наводка, коса, пракос, ранак, параніць.	Кіраўнік, папаратнік, куп’істы, рэзервіст, хлусня, смешны.	перавесці, перачытаць, напісаць, нарохрыст, прадзед, праеўрапейскі.

19. Назвы асоб паводле роду дзейнасці: купец, касец, жнец, тварэц.

Назвы асоб паводле месца нараджэння ці жыхарства: саратавец, албанец, уралец, каўказец.

Назвы асоб паводле ўнутранай ці знешняй якасці: мудрэц, умелец, хітрэц.

20. Абвод, абгавор, адліў, высека, высеў, выснова, бязногі, бязлесе, бяссілле, бяссонне, санцапёк, свацця, сват, светлавоскі, саўдзел.

Святлана Мароз,
 Марына Ржавуцкая